

Şapur Qasimi

Türk milli tarixinə nəzər saldıqda bəşər cəmiyyətində bütün məsələlərin ancaq güc vasitəsilə həll edildiyi dövrlərdə türk xalqlarının cəsurluğu, döyüşkənliyi, qəhrəmanlığı ilə yer üzünün çox bölgələrində hökmüranlıq etdiyini görürük. Zaman keçdikcə həyatın inkişaf istiqamətini nəzərə ala bilməyərək başqalar üzərində öz hökmüranlıqlarını ancaq kobud zor vasitəsilə həyata keçirmək vərdişi tarixən tezliklə türk etnosunun birləşmə, vahidləşərək nəhəngləşməsi əvəzinə onun parçalanaraq sonda başqalarının əsarətinə düşər olmasına nəticələndi. Bu prosesdə ən çox önəmli rol oynayan Toxtamışla Əmir Teymur, Sultan Salım ilə Şah İsmayıl arasında baş vermiş müharibələr türk etnosunun yüz illərlə sürəcək süqutunun əsas başlanğıcı oldu. Milli şüurun ən çox əziz, zəif, qorxaq və cılız xalqlarda daha tez yaranıb inkişaf etməsi tarixi bir aksiomadır. F.Engels yazır ki, – "Bütün kəşflər zərurətdən yaranır". Cəsurluğu, döyüşkənliyi, həm də başqa xalqlara nisbətə o dövrlərdə bir qədər də say üstünlüyünün olması səbəbindən milli birləşməyə ehtiyac duymayan Türk xalqlarının digər buna səbəb olan ikinci amil də türklərin əsas hissəsinin maldarlıqla məşğul olaraq köçəri həyat sürməsi olub.

Sonrakı dövrdə isə türk milli şüurunun inkişafını qandalayaraq onu ana bətnində boğan və bu günə qədər davam edən faciələrə sürükləyən ən böyük bəla isə dindir. Əziz Nesin yazır ki, – "Türk millətinin tarixdə başına gələn ən böyük fəlakət, onun islam dinini qəbul etməsidir". Millət hansı dini qəbul etməsindən asılı olmayaraq, din insan düşüncəsində özünün milli məniyyətini dərk etmə qabiliyyətini kəməldir. Din təkə bunla kifayətlənməyib, özünü müxtəlif cərəyanları vasitəsilə milliyyətçi hissələrə bölərək onların şüurunun milli məniyyəti dərk etməkdən, milli düşüncədən tamamilə uzaqlaşdırır ki, bu halda hər bir insanın, toplumun, başqa millətlər tərəfindən assimilyasiyaya məruz qoyulması son dərəcədə asanlaşır. Yeni, artıq hər bir insan, toplum öz milli məniyyətinin əsas, fəvqəladə əhəmiyyətli amili olan doğma dilinə münasibəti biganələşir. Ərəb islamının hegemon fəlsəfi ideya olduğu Osmanlı dövlətinin və son 97 ildə fars şüubiyə islamının hegemon olduğu İrandağı vəziyyət buna bariz misaldır. Məhz insanın öz dilinə biganə olduğu andan o başqa millət tərəfindən assimilyasiya olması üçün hazır xammal çevrilmiş olur. Çünki, insanın dili onun milli məniyyətini, milli mənsubuğunu müəyyən edir. Hər hansı bir insanın dilsiz normal həyat sürməsi mümkün olmadığından öz doğma dilinə biganə olduğu hökmən başqa bir millət dilinə yiyələnməklə qəbul etdiyi dilin sahibi olan millət tərəfindən assimilyasiya olunmuş olur. Əlbəttə ki, bu assimilyasiya olunmanın bir çox səbəbləri var. Ən çox yayılan səbəblər isə bir millətin nümayəndələrinin başqa millət tərəfindən inzibati cəhətdən əsarətə alınaraq hakim millət tərəfindən onun dilinin qadağan olunmasıdır. Məsələn, İranda təxminən 15 milyona yaxın olub, lakin hakim millət olan farsların, 83 milyon əhali olan bu dövlətin 52 milyondan çoxunu təşkil edən türklərin nəinki, dilini, mədəniyyətini, hətta orta məktəbdə şagirdlərin bir-birilə türk dilində danışmasını, türklərə öz uşaqlarına türk adları qoyulmasını belə qadağan etməklə və Üsküdü Mərzisiyyə xanımı türk uşaqlarına ana dilindən dərs deyəcəyinə görə edam edilməsi kimi heç bir ölkədə indiyədək misli görünməmiş vəhşi üsullarla artıq 97 ildir ki, türkləri assimilyasiyaya məruz qoyur. İkinci ən geniş yayılan üsul isə dövlətdə hakim mövqə tutan millətin başqa millətlərin dilini, mədəniyyətini rəsmən qadağan etməsi də, onun dilinin tətbiq və istifadə dairəsini daraltmaqla həmin milləti təcridən, yumşaq güclə assimilyasiyaya məruz qoyma-

sıdır. Bu üsullardan SSRİ dönəmində, xüsusilə türk respublikalarına qarşı geniş istifadə edilirdi.

Belə ki, hər bir millətin nümayəndələrinin öz dilində təhsil almaları mümkün olduğu halda, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin tələbələrini savadlı mütəxəssis kimi yetişməsi üçün zəruri olan əsas elmi, tədris ədəbiyyatları ancaq rus dilində nəşr edilirdi. Bundan başqa mühüm əhəmiyyət kəsb edən idarə və müəssisələrdə bütün karguzarlıq işləri rus dilində aparılırdı ki, bu da təcridən əhəlini rus dilində təhsil almağa sövq etməklə aparılan assimilyasiya prosesi idi. SSRİ dağıldıqdan sonra 10 milyon əhali 84000 km2 ərazisi olan Azərbaycan, həmişəki müstəqil dövlətləri birləşib bütövlənməyə qloballaşma prosesində böyük dövlətlərin əsarətinə düşərək assimilyasiya edilmiş yoxa çıxması çox real görünür. Türk dövlətlərinin üzvü surətdə birləşərək vahid, monolit dövlətə çevrilməsi üçün də hazırda yüzilliklərlə parçalanaraq yad millətlərin əsarətində dillərində yad sözlər pəncim edilmiş, müxtəlif dialektlərə çevrilərək az qala bir-birinə xeyli yadlaşmış türk xalqlarının vahid ümumtürk dilinin yaradılması tədris, tətbiq və təbliğ edilməsi vasitəsilə monolit, vahid millətə çevrilməkdən onları dövlətləri də üzvü surətdə birləşərək vahid monolit dövlətə çevrilə bilməyəcək. Biz bunu SSRİ tərkibində rus əsarəti dövründə də görmüşük, hazırda başqa-başqa millətlərin dövlətinin dövlət marağı üzərindəki mexaniki birləyişən Avropa birliyinin müxtəlif strateji, taktiki, hətta cari əhəmiyyətli məsələlərdə dai-

müstəqil türk dövlətləri arasında Türkiyənin ən böyük və güclü dövlət olduğunu nəzərdə tutur. Ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması isə siyasi əsas üzərində deyil elmi əsaslara söykənməlidir. **Müasir dövrdə Türkiyədə istifadə edilən türk ədəbi dili birinci dünya müharibəsi başa çataraq Osmanlı imperiyası çökmə, onun qalıqları üzərində Mustafa Kamal Paşa Atatürkün öndərliyi ilə Türkiyə dövləti qurulduqdan sonra adını unuduğu bir erməni tərəfindən yaradılıb. Çünki, Qacar dövlətində əsasən fars dilindən istifadə edilirdi. Türk dili isə müxtəlif ləhcələrdən ibarət yerli dillər statusunda mövcud idi. Lakin Atatürkün göstərişi ilə erməni mütəxəssisin yaradıldığı və bu gün də Türkiyədə rəsmi dövlət dili statusunda istifadə edilən türk ədəbi dilində olan arab, fars, di-**

qalmayaraq öz tətbiqini tapmalıdır. Çünki, itirdiyimiz hər bir kəlmə bizim millətin ən böyük və qiymətli xəzinəsi olan DİLİNİ kasadlaşdırmaqla, bərabər MİLLƏTİ də cılızlaşdırır. Bu da məlumdur ki, bəzi dilçi alimlər hətta hər bir türk dialektindən bir söz götürərək "esperanto"ya oxşar bir türk dili yaratmaq təklifi də irəli sürür ki, bu da bir millət olaraq türkün dilini öz inkişafına görə ibtidai icma dövrünün səviyyəsinə aparmaqdır. Bundan başqa ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması, bütün türk dövlətlərində dövlət dili olaraq tədris, tətbiq və təbliğ edilməsini yerli dialektlərin qadağan edilməsi kimi başa düşənlər də mövcuddur. Hansı ki, Azərbaycanda Azərbaycan ədəbi dili dövlət dili olaraq tədris, tətbiq, təbliğ olduğu halda şifaqi danışmada gələcək, gələcək sözünü Qazax zonasından olan insanlar gələcək, gələcək, Quba zonasından

Ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması niyə zəruridir və hansı qaydada yaradılmalıdır?

mi milli, dövlət maraqlarının, hətta həmrəyliyinin belə olmadığını görürük. Lakin İngiltərə və ABŞ başqa-başqa dövlət olmalarına baxmayaraq, ingilis dövlətləri olduğundan milli maraqları daim üst-üstə düşür. Eyni millətin hətta öz milli ərazilərindən ayrı-ayrı bölgələrində yaşayan hissələrinin müxtəlif ləhcə, şivəyə, bir çox hallarda başqa bölgələrdə işlədilməyən söz və ifadələrə məxsus yadlaşma təbii haldır və bu hal demək olar ki, bütün millətlərdə mövcuddur. Bu hal dünyada ən çox bölünərək başqa millətlərin inzibati və dini təsirləri altında məqsədli şəkildə müxtəlif inkişaf istiqamətlərinə yönəldilən türk dialektlərində özünü daha qabarıq büruzə verir. Türk dialektlərindəki yadlaşma o səviyyəyə çatıb ki, bəzən müxtəlif türk dialektlərində danışan insanlar bir-birini başa düşməyə çətinlik çəkir, bəzən isə hətta bir-birinə başa düşür. Lakin bütün türk dialektlərindəki sözlərin kökü ya eynidir, ya da eyni əşya, hal, hərəkət müxtəlif türk sözlərlə ifadə edilir. Buna görə də bütün türklərin başa düşmə, qəbul edə biləcəyi ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması tədris, tətbiq edilməsi zəruri olduğu qədar də realdır.

Əsas problem isə ümumtürk dilinin yaradılmasına səhv yanaşmaların mövcudluğudur. Bəzi siyasətçilər və dilçi alimlər bu günə Türk dünyasının ən böyük və güclü dövləti olan Türkiyədə istifadə edilən türkcenin ümumi türk dili kimi qəbul edilməsini təklif edir.

Bu ilk növbədə məsələyə siyasi prizmadan yanaşılmıdır və mövcud

gər millətlərin dilində olan sözlərin xüsusi çəkisi, başqa türk dialektlərində olan yad sözlərdən heç də az deyil.

İkinci çox vacib məsələlərdən biri də bu türkcenin söz fondu da dünyanın beynəlxalq statusu dilləri ilə müqayisədə son dərəcədə kasaddır. Bu isə həyatın müxtəlif sahələrində mövcud olan əşya, canlı, hadisə və proseslərin nəinki sükunətdə olan hallarını, eləcə də daim hərəkətdə olub müxtəlif situasiyalardan keçən hallarını, durumunu ifadə etməyə qadir olmadığından türk insanı müxtəlif əşya, hal, proses, durum və sairəni eyni sözlə ifadə etmək, ya da başqa dillərdə olan sözlərdən istifadə etmək, məcburiyyətdə qalır. Bu hallar bütün türk dialektlərində mövcuddur. Məsələn, at heyvan olduğu halda, biz hansısa əşyanı harasa atmaq üçün də bu sözdən istifadə edirik. Ele gilməyəcəyiniz adı olan tut sözündən də nəyisə tutmaq üçün istifadə edirik. Bu hallar başqa hadisə, proseslərin müxtəlif hal və durumlarını ifadə etmək üçün də istifadə olunur ki, bu da mövcud dilin kasadlığını sübut etməklə yanaşı, dili beynəlxalq dile çevrilmək imkanından məhrum edir. Ümumiyyətlə təbiət və cəmiyyətdə mövcud olan, həyatın daim inkişafda olduğundan köhnə əşya, proses, hal, durumların bir hissəsinin daim yeniləşməsi səbəbindən onları ifadə etmək üçün sonsuz sayda söz, termin, ifadələr tələb olunur. Məhz bu səbəbdən ümumtürk ədəbi dili yaradılarkən ən kiçik türk tayfasının belə bizə məlum olan heç bir kəlməsi bu dildən kənar

olanlar gələcək, gələcək, Gəncə zonası gələcək, gələcək, Cənub zonası gələcək, gədim, Şəki zonası gələcək, gələcək kimi ifadə etsələr də yazıb-oxuyanda ədəbi dilə, gələcək-gələcək kimi ifadə edirlər. Bu ədəbi dil həkəmlər, həm də ümumi ümumiyyətlə dil olaraq Azərbaycanın bütün zonalarından olan insanların Azərbaycan ərazisi çərçivəsində vahid, monolit türk millətinə çevirməklə yanaşı bu çərçivədə onların bütün istiqamətlərdə inkişafını təmin edən əsas amilə çevrilir. Ümumtürk ədəbi dilinin yaradılıb bütün müstəqil türk dövlətlərində və başqa milli dövlətlərin yurisdiksiyasında öz milli torpaqlarında yaşayıb mədəni muxtariyyətə malik olan türk toplumlarında tədris, tətbiq və təbliğ edilməsi nəticə etibarilə dünya türklərinin onlarla dəfə daha böyük coğrafiyada monolit türk milli birləşməni qələməyə gətirir. Bu günədək dilçi alimlərin ümumtürk dilinin yaradılmasına yanaşmasında ən böyük naqislik bu dilin yaradılmasına strateji yanaşma olmamasıdır. Yəni, bu məsələyə ancaq sadəcə dil olaraq lokal bir çərçivədə yanaşılmasıdır.

Keçmiş SSRİ-də mövcud olmuş türk respublikalarında imperiya sahibləri olan rus milli strateji maraqlarına uyğun türkləri inzibati cəhətdən bölüb cılızlaşdırmaqla yanaşı, dillərini də özbək, azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız və s. dillərə bölməklə kifayətlənməyərək ədəbi dil yaratmaq bəhanəsini onları dillərində olan çoxlu sayda türk kəlmələrini bu ədəbi dillərə daxil etməməklə işlənilməyərk yaddaşlardan silinməsinə nail olmuşlar. Yaranan boşluqları isə rus, ərəb, fars və s. dillərdən yad sözlər daxil etməklə bu parçalanmış türkləri bir-birinə tamamilə yadlaşdırmaqla onların assimilyasiyasını asanlaşdırmışlar.

Sovet dönəmində bu respublikalarda dilin inkişafı, təkmilləşdirilməsi üzrə aparılmış bütün elmi işlər istisna edilmədən rus strateji milli maraqlar çərçivəsinə uyğun olaraq bu türklərin dillərinin bütövlənməsi deyil, əksinə, onların yadlaşdırılması istiqamətində aparılıb. Bu dillərin və onların sahiblərinin eyni millətə və deməli eyni dil mənsubuğunu hətta dilə gəlməyə edibən cəhdlər "pantürkist" damğası ilə damğalanaraq, çox sərt tədbirlərlə qarşı alınıb. Məhz bu səbəbdən bütün türk respublikalarının dilçi alimləri, hətta qımanc gərəmədə belə cıdır hədəfinə can atmaq əvəzinə kiçik bir dairədə dövrə vurmağa vərdişi etmiş xırman atlan kimi, türk dili məsələsinə bu günün realığına uyğun olaraq ümumtürk strateji milli maraqlar baxımından deyil, indiyədək onlara aşlanmış lokal məhəlli baxımından yanaşırlar.